

ԿՐՕՆԱ – ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԵԼԼԵՆԻԶՄ

Ա.

Նախորդող երկու ուսումնասիրութեանց միութիւնը բաւական նկատելի է(1): Արդարեւ առաջին եւ երկրորդ մասերուն մէջ ալ կը խօսուի յունական եւ քրիստոնէական մտածմանց յարաբերութեան շուրջ, յոյժ կարեւոր երկու կէտերու մասին՝ աշխարհի ծագումը, չարի բնութիւնն ու ծագումը: Այս հարցերը քննուած էին հին հեքստոս բոլոր իմաստասէրներու կողմէ, եւ քրիստոնէական առաջին դարերուն միայն այս հարցերու շուրջ է գրեթէ որ յառաջ կու գան կրօնական եւ իմաստասիրական վարդապետութիւններ: Այս երկու հարցերը այնքան սերտօրէն միացած են իրարու որ իրականութեան մէջ միութիւն մը կը ներկայացնեն: «Նոյն նիւթերն են», կը գրէ Տերտուլիանոս, «որոնք յարուցուած են հերետիկոսներու եւ իմաստասէրներու կողմէ, նոյն քննութիւններն են որ կը յարուցանեն: Ուրկէ՞ կու գայ չարը եւ ի՞նչ է անոր պատճառը. ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս յառաջ եկած է մարդը, եւ տակաւին վաղեմտիափառի կողմէ վերջերս յարուցուած հարցը՝ թէ Աստուած ուրկէ՞ յառաջ կու գայ»:

Արդ, որքան ալ նկատելի ըլլայ դրութիւններու բազմութիւնը, այս շրջանին, երբ Արեւելքը կը տարածէ յունական եւ յատկանական աշխարհին վրայ բազմութիւնը իր տարօրինակ պաշտամունքներուն եւ իր

նուրբ ու երբեմն կոշտ մտածումները, ինչ ալլազմութիւն ալ ըլլայ, գոր սլեւտ է ճանչնալ վարդապետութեանց մէջ՝ որոնք կու գան բոլոր կողմերէ, ինչ որ կը վերաբերի աշխարհի ծագման մասին՝ անկարելի չէ գտնել որոշ եւ հասարակաց տեսութիւն մը: Եթէ զանց ընենք Ստոյիկեանութիւնը եւ Պլոտինեան Նոր-Պլատոնականութիւնը, երկուքն ալ իբրեւ ծայրայեղ մեծապաշտութիւն, բնագանգական երկապաշտութիւն, ինչպէս նաեւ անկէ բխող երկապաշտ բարոյականը պարտադրելի կը թուին ամենութեք: Իրերու սկիզբը, գոր կ'ըմբռնեն ընդհանրապէս ժամանակէ դուրս եւ յաւիտեական, կրօնական եւ իմաստասիրական դրութիւնները կ'ընդունին իրարու երկու հակադիր սկզբունքներ՝ հոգեկան եւ նիւթական, բարի եւ չար: Նոյնիսկ այն վարդապետութիւններ, ինչպէս օրինակ Նոր-Պլատոնականութիւնը, որոնք կ'ընդունին տիեզերքի սկիզբը Միին բացարձակ միութիւնը, ի վերջոյ կը յանգին երկապաշտութեան, գոնէ բարոյական երկապաշտութեան, նիւթը՝ բխման ալ վերջին եզրը՝ նկատելով չարը գոյացութիւնը:

Թէեւ այս վարդապետութիւնները մեծաւ մասամբ ծագումով բարբարոս, եգիպտական, քաղդէական, պարսկական եւ հնդկ էին, Աղեքսանդրեան խորհողութեան համար անոնք կը թուէին ատակ վարդապետութիւններ հաշտուելու Յունաստանի դասական դրութիւններու հետ եւ մասնաւորաբար Պլատոնի դրութեան հետ. Տիմոթար Նոր-Պիւքազորականութեան եւ Որփէականութեան ամենէն աւելի օգտագործուած յունական նիւթն էր արեւելեան վարդապետութիւններէ: Լակտանկիոս գայն որոշ կերպով դիտել կու տար, նշելով այն տարօրինակ համաձայնութիւն, գոր կը ներկայ-

(1) Հեղինակը նախորդ գլուխներուն մէջ կը խօսի երկու դիւանոր հարցերու մասին. ստեղծագործութեան զազափարը եւ չարը: Գլուխներու վերնագիրներն են.

— Արիստոտէլ եւ Ս. Թովմաս Աբուինացի կամ ստեղծագործութեան զազափարը:

— Պլոտին եւ Ս. Օգոստինոս կամ չարի հարցը:

յացնէին Որփէական գիրքերը. «Առէ՛ք Պղատունը, Ստոյիկեանները, Փիլոնը, Քրիստոնէութիւնը, Գնոստիկութիւնը, Նոր-Պիւրագորականութիւնը, խառնեցէ՛ք այս ամբողջը, անոր աւելցնելով զօրանք բանակութեամբ եզիպտական զաղափարներ, եւ դուք պիտի ունենաք բան մը մօտ շէրմէս եռամեծի, այնպէս ինչպէս ունինք գայն»:

Իրականութեան մէջ Պղատունի եւ Արիստոտելի երկապաշտութիւնը կը բուէր ոչ միայն պատշաճի այս վարդապետութիւններուն հետ, այլ նոյնիսկ զանոնք կը յրացրնէր: Ոչ Պղատուն եւ ոչ ալ Արիստոտէլ կրօնքած էին յստակ պատասխան մը տալ տիեզերքի առեղծուածին: Պղատուն վարանտ է եւ երէ կը դիմէ երկրաստեղծի (Demiurge) մը, որուն բնութիւնը միւս կողմէ անորոշ կը մնայ, ձեւակերպելու համար նախնական քառսր իմանալի աշխարհի օրինակին վրայ, քառսր ոչ ժամանակագրականօրէն, բայց տրամաբանականօրէն նախագոյ է իրքեւ առաջին սկզբունք երկրաստեղծի կազմակերպիչ գործունէութեան համար: Միւս կողմէ՝ Արիստոտէլ ալ կ'ուսուցանէ նիւթին յաւիտեականութիւնը Առաջին Շարժիչի յաւիտեականութեան հոլ. կը նշանակէ յաւիտեականութիւնը եւ աներաժեշտութիւնը, եւ աւելի՛ քան Պղատուն՝ որուն մօտ քիման ձգտումը ամբողջապէս բացակայ չէ, կը փորէ անդունդը երկու սկզբունքներու միջեւ:

Յոյն մեծ մտածողներու ժառանգորդներուն համար գլխաւոր հարցը որ կը յարուցուէր այն էր, թէ կ'ա'մ պէտք էր անդրանցնիլ երկապաշտութիւնը եւ կամ գայն արդարացնիլ, եւ մեկնելով երկապաշտ ենթադրութենէն՝ բացատրել բնութիւնը եւ տիեզերքի հակասագիրքը: Այս բանին է որ կը ջանան Ստոյիկեան վարդապետութիւններու եւ Գնոստիկեան բոլոր ձեւերը: Ամենէն ինքնատիպ եւ զօրեղ ճիգը ձեռքագտնելու համար երկապաշտութենէն՝ հանդիսացաւ Նոր-Պղատոնականութիւնը եւ մասնաւորաբար Պղոտինի Նոր-Պղատոնականութիւնը, ուր համաստեղծեան մեծապաշտութիւնը հասաւ ծայրայեղ սաստկութեան, քանի որ նոյնիմէն նիւթական տիեզերքը կը ներկայանայ իրքեւ աստուածային բիւման վերջին աստիճանը:

Հակառակ այս բոլոր դժուարութեանց, երկապաշտութիւնը աւելի՛ կը հաշտեցնէ աստուածային յատկանիշերը տիեզերքի հակասութեանց բացատրութեան հետ: Հետզհետէ երկապաշտ ձեւերու է որ դարձան եւ Գնոստիկեան դրութիւնները արտակարգ յաջողութիւններ արձանագրեցին:

Արդ՝ այս դրութիւնները կը բախէին քրիստոնէական վարդապետութեան երկու գլխաւոր կէտերու վրայ, նախ՝ Աստուծոյ տիեզերքի ազատ ստեղծագործութեան անոնք կը հակադրէին գոյութիւնը Աստուծմէ անջատ սկզբունքի մը, զոր բնդհանրապէս կը նշանակէին նիւթին հետ՝ այնպէս որ Աստուած իրքեւ ստեղծիչ չէր նկատուեր, այլ պարզապէս տիեզերքի մարտաբաղետը կամ երկրաստեղծը: Երկրորդ, վարդապետութեան՝ բոլոր որուն բարոյական չարիքը կամ մեղքը յառաջ կու գայ Աստուծոյ կողմէ իրքեւ մարմին եւ հոգի ստեղծուած մարդու ազատ կամքէն, անոնք կը հակադրուէին ըսելով թէ չարիքը մարդուն մէջ յառաջ կու գայ անհրաժեշտաբար նիւթի գոյութենէն եւ թէ ան բնական է մարդուն համար: Այս վարդապետութիւններու միջեւ որոշ է որ հաշտեցում կամ մօտեցում չկար:

Այսպէս, Գնոստիկութեան, ինչպէս նաեւ Մանիքեականութեան դէմ հակադեցութիւնը մնալուն եղաւ եկեղեցւոյ մէջ. Գնոստիկութիւնը կը միացնէր քրիստոնէական տարրեր եւ ասով կը ներկայացնէր մեծ վրտանգ մը հաւատքին համար, յաճախ ներկայացուելով քրիստոնէական վարդապետութեան մը գոյներով:

Բ.

Պղատունի եւ Արիստոտէլի վարդապետութիւնները երբ նկատի առնենք իրենց աղբիւրին եւ սկզբնական ձեւին մէջ, քրիստոնէական հակադեցութիւնը չուներ եւ չէր կրնար ունենալ այն յստակութիւնը, ինչ որ կը ներկայացնէին միւսները, ճիշդ անոր համար որ Պղատունի եւ Արիստոտէլի իմաստասիրութեան մէջ երկապաշտութիւնը վարդապետականօրէն հաստատուած չէր, այլ անաւարտ ճիգի մը արդիւնքն էր. ուստի կարելի էր գայն բարեկաւել

ֆրիստոնէական ուղղութեամբ մը: Եւ աւելի՛մ՝ Քնոստիկեաններու տարօրինակութեանց դէմ, Պղատոնի եւ Արիստոտէլի վարդապետութեանց մէջ դիցարանութիւնը միայն անուանական տեղ մը կը գրաւէր եւ Աստուծոյ բացարձակ նախագոյութիւնը հոն բաւարար չափով նկատի առնուած էր: Ու վերջապէս այս դրութիւնները, բացի բերելու Պղատոնէն, որ տակաւին շփոթ է, որեւէ տեղ չէին տար բարոյական երկապաշտութեան:

Ընդհանրապէս հին ֆրիստոնէութիւնը անոնց նկատմամբ նպաստաւոր դիրք մը ունեցաւ: Յուստինոս ֆրիստոնէայ դառնալով չէր հրաժարած իր իմաստասէրի հանգամանէն: Ընդհակառակն՝ իմաստասիրութեան կու տար աւելի բարձր տարողութիւն մը, որովհետեւ, կ'ըսէր ան, ֆրիստոնէական վարդապետութիւնը միակ ճշմարիտ իմաստասիրութիւնն է: Արդ՝ ֆրիստոնէական վարդապետութիւնը կարգ մը կէտերու մէջ ունի այն նոյն վարդապետութիւնները՝ զորս կը դաւանին Պղատոն, Որփէականներ եւ Ստոյիկեաններ: ֆրիստոնէութիւնը իր աստուածային երաշխաւորութեամբ անոնց կու տայ իրենց ամբողջական արժէքը եւ ամենէն հարուստ իմաստը: Այս է նաեւ կարծիքը Կղեմէս Աղեփսանդրացիի, որուն՝ իմաստասիրութեան նկատմամբ ունեցած խանդավառութիւնը մեծ է: Ան իմաստասիրութիւնը կը նկատէ իբրեւ անուղղակի յայտնութիւն մը առաջարկուած հեթանոսութեան: Բանի որ իմաստասիրութիւնը բանականութեան պրոտուզն է, իբրեւ այդ՝ Աստուծոյ պարգեւն է: Բանականութիւնը ֆրիստոնէական հաւատքին օժանդակն է, հաւատքը ձեւափոխելու ծանօթութեան, այսինքն գիտութեան եւ դրութեան մը: Ոչ թէ, կ'աւելցնէ Կղեմէս Աղեփսանդրացի, որովհետեւ ֆրիստոնէական ճշմարտութիւնը իր անմահ համար իմաստասիրութենէն առնելիք բան մը ունի, ոչ թէ որովհետեւ ան կրնայ վերածուիլ մարդկային վարդապետութեան մը, որքան ալ բարձր ըլլայ այս վերջինը, այլ՝ ֆրիստոնէական ճշմարտութիւնը մնալով հիմն ու կանոնը վերացական փնտռութեան, հաւատքը իր բովանդակութեան եւ իր դրութեան կազմաւորման մէջ կը

լուսաւորուի իմաստասիրութեան յատուկ լոյսերէն:

Եթէ Որոգինէս նուազ խանդավառ է, եթէ անորոշ վերապահութիւններ ունի իմաստասիրական դրութիւններու տարողութեան վրայ՝ վարդապետական նիւթերու զարգացման մէջ, չի դադրիր սակայն իր նաշակով եւ իր խորհրդածութիւններով խստապէս իմաստասէր մը ըլլալէ: Պորփիր կը գրէ որ Որոգինէս կ'սպրէր իբրեւ ֆրիստոնէայ, բայց կը խորհէր իբրեւ յոյն. հաւաստում մը, որ աւելի ճիշդ է անոր վարդապետութեան ձեւին համար, քան թէ խորհին: Արդարեւ, ինչ որ Որոգինէս փոխ կ'առնէ յունական մտածումէն, իր գլխաւոր մտաւեգութիւնն է համադրական գործ մը կառուցանել. եւ իրագործելու համար աստուածաբանական այս համադրութիւնը, կ'որդեգրէ հելլեն խորհողութեան յատուկ ձեւերը:

Վերջապէս, մինչեւ Օգոստինոս, անցնելով Մեթոսիոս Ոգիմպիադացիէն, որ ամբողջութեամբ համակուած է Պղատոնով եւ ամբողջական էջեր կը մէքերէ անկէ, Դիոնիսիոս Աղեփսանդրացիէն՝ յաջորդը Որոգինէսի իբրեւ պետ Աղեփսանդրիոյ Դպրոցին. Եւսեբիոս Կեսարացիէն եւ Կապադովկեան Հայրերէն եւ տակաւին շատերէն, ընդունուած է որ յունական մտածման հետ մշակուած յարաբերութիւնը կրնայ նպաստաւոր եղած ըլլալ ֆրիստոնէական վարդապետութեան համար: Ս. Օգոստինոս քաջատրեւով իր յատուկ մեթոսը, որ կը կայանայ իմաստասէրներէ փոխ առնել քակակին ճշմարտութիւններ զորս գտած են անոնք, այս ուղղութեամբ ինքզինք հետեւող կը հռչակէ Կիպրիանոսի, Լակտանկիոսի, Հիլարիոնի եւ յոյն բազմաթիւ գրողներու:

Տերտուլիանոս ինքն ալ կը խոստովանի այն առաւելութիւնները, զորս հաւատքը կրնայ գտնել իմաստասիրութեան դիմելով: Իմաստասիրութիւնը, կ'ըսէ ան, ըլլայ վարդապետական եւ ըլլայ բարոյական, շատ մը կէտերու մէջ կը համաձայնի ֆրիստոնէական հաւատալիքներու հետ: Այս կեցուածքը սակայն մնայուն չէ Տերտուլիանոսի մօտ: Իր գործերէն միոյն մէջ (De praescriptione) կը շեշտէ մանաւանդ իմաս-

տասիրութեան ներկայացուցած վտանգները այս վերջինը հաւատքին կ'ուզէ պարտադրել մտածման այնպիսի ձեւեր, զորս քրիստոնէութիւնը կը դատապարտէ: Այս, ինչպէս Ս. Մեքստիոս նշած էր, կղեւէս Աղեփանդարացիի եւ Որոգինէսի սխալներուն աղբիւրներէն մէկն էր: Հաւատքի եւ իմաստասիրութեան այս փոխադարձ յարաբերութեան մէջ ամէն ինչ լաւ պիտի ընթանար, եթէ հաւատքը միշտ պահէր իր գերակշռութիւնը: Բայց կը պատահի որ հոն ուր յարաբերութիւնը կարելի կը թուի, քրիստոնեան ոգեւորուած ըլլալ աւելի մեծ համաձայնութիւն մը վստահեցնելու փափակով, նուազեցնէ աւանդական վարդապետութեանց պահանջները՝ նոյնիսկ երբեմն իմաստը խեղաթիւրելու ատիւնան: Այս տեսակետով Տերտուղիանոս երբեմն բանադրանքներ կ'արձակէ իմաստասիրութեան եւ հրաւեր կը կարգայ քրիստոնեային՝ ընտրութիւն ընելու Ակաղեմիայի եւ Աւետարանի միջեւ, Զեմոնի Սրահին եւ Սոդոմոնի Սրահին միջեւ. «Հասարակաց Խնչ կայ հերետիկոսներու եւ քրիստոնեաներու միջեւ: Մեր վարդապետութիւնը կու գայ Սոդոմոնի Սրահէն, որ կ'ուսուցանէր թէ զԱստուած պէտք է փնտռել սրտի ամենայն պարզութեամբ: Հոգ չէ անոնց համար որոնք յառաջ բերին Ստոյիկեան, Պլատոնական, Արիստոտէլեան քրիստոնէութիւն մը: Մենք, Յիսուս Քրիստոսէ ետք հետաքրքրութեան պէտք չունինք, ոչ ալ փնտրութիւն: Աւետարանէն ետք: Ամմիջապէս որ հաւատանք, անկէ վերջ այլեւս բնաւ պէտք չունինք բանի մը հաւատալու: Որովհետեւ մեր դաւանութեան առաջին յօդուածը այն է թէ անկէ (դաւանութեան) անդին ոչ մէկ բանի պէտք ունինք հաւատալու» (Տերտուղիանոս): «Իմաստասէրները միայն հերետիկոսներու նահապետներն են» (Տերտուղիանոս):

Գ.

Եթէ յունական վարդապետութիւններու օգտագործումը վտանգներ կը յառաջացնէր, քրիստոնէական միտքը պահելով հաւատքի, ամբողջականութիւնը եւ հարազատութիւնը, չէր կրնար եւ ոչ ալ պէտք էր

հեռու մնար մարդկային միտքի բարձրագոյն նիւթերէն՝ ճշմարտութեան յաղթանակին համար:

Շփումը կը պարտադրուէր: Բանակաւորութիւնը օտար չէ հաւատքին, անոնց սահմանները պարզապէս իրարու խօսքով դրուած բաներ չեն:

Կղեւէս Աղեփանդարացի այս գաղափարները կ'արտայայտէ ուժգնութեամբ անոնց դէմ՝ որոնք չէին ուզեր քրիստոնեաներու յարաբերութիւնը յունական մտածման հետ: Շատեր, կը գրէ ան, կը սոսկան յունական իմաստասիրութենէն նման այն տղոց՝ որոնք կը սոսկան մարդակերպներու տեսէն: Ուրեմն անոնց հաւատքը շատ հաստատուն չէ, պարզապէս թող խոստովանին որ անոնք վստահ չեն ճշմարտութիւնը ունենալէ: Որովհետեւ եթէ կատարելապէս վրստահ ըլլային, բնաւ պիտի չվախճային: Արդարեւ, ճշմարտութիւնը անյաղթահարելի է: Միայն թիւր կարծիքը ենթակայ է կորսուելու, եւ աւելի հաւատքն է որ պիտի փրկէ իմաստասիրութիւնը: Իրականութեան մէջ հաւատքը իր մէջ կ'ընդգրկէ բանականութիւնը, որովհետեւ հաւատքը կ'ենթադրէ բնական կարգ մը ճշմարտութիւններ, առանց որոնց ան կ'իմնապէս պիտի չը հաստատուէր: Միւս եղով, բանականութիւնը կը ջանայ թափանցել հաւատքը, ոչ թէ խորհուրդը փառատելու, այլ աւելի խոր կերպով հասկնալու անոր իմաստը, անկէ հետեւութիւններ հանելու եւ յառաջ բերելու բանաւոր դրութիւն մը:

Քրիստոնեայ հեղինակներ կը զարգացնէին իմաստասիրութիւն մը, որ տեսակ մը ներածութիւն եղաւ քրիստոնէական վարդապետութեան, որովհետեւ երբ անհրաժեշտ կ'ըլլար հեթանոսները համոզելու, Ս. Գրոց ապաւինիլը յոռի շրջանի մը երեւոյթը կ'առնէր: Այսպիսի զգացումի մըն է որ տեղի կու տան յայն եւ Աղեփանդարացի ջատագովներ: Լակտանիոսի մօտ այսպիսի մեթոտ մը որդեգրուած է: Ան իր դիմացը ունենալով անհաւատներ, օտար՝ քրիստոնէական հաւատքի, անոնց չ'առաջարկէր Սուրբ Գրային փաստարկութիւններ՝ որոնք հաւատքը կ'ենթադրեն արդէն: Անոնք սկիզբէն Ս. Գիրքը կը յայտարարեն դատարկ եւ կեղծ: Ըստ Լակտանիոսի,

կիսպրիանոսի սխալը եղաւ իր «Ad Demetrianum» գործին մէջ ամբողջ ջատագովականը հիմնել Ս. Գրքի վրայ: Ինչպէ՞ս պէտք է սկսիլ. Լակտանկիանոս կ'ըսէ՝ պէտք է դիմել բանաւոր փաստաթուղթեանց եւ անոնցմով սկսիլ: Այսպէս է որ Լակտանկիոս իր «Institution»-երուն մէջ կը ջանայ սիսթեմաթիկ ձեւ մը կազմակերպել՝ հեթանոս վարդապետութիւններու հետ կարողանալ մրցելու համար: Լակտանկիոս, կը գրէ La Driolle, լատին առաջին ջատագովն է. որ իր ժամանակի մարդկութեան ընծայած է ամբողջական վարդապետութիւն մը, որ անշուշտ նախնական՝ բայց ներքին միութեամբ մը ազդեցուած է իր բոլոր մասերուն մէջ, որ կրնայ գոհացնել ներդաշնակութեան եւ տրամաբանութեան փափաքող միտքերը: Հոս այլեւս քիչ մը անորոշ ոգեպաշտ բնագանցութիւն մը չէ, այլ՝ ամբողջ կրօնքի պատմութիւն մը, ամբողջ բարոյագիտութիւն մը որ կը հաստատուի, ամբողջ իմաստասիրութիւն մը որ կը կարգաւորուի՝ նախախնամութեան վարդապետութեամբ սիրապետուած: Վարդապետութիւն մը՝ որ գերազանցօրէն քրիստոնէական է: Այս գործին մէջ ունինք ամբողջական քրիստոնեայ մը, ժողովից քրիստոնեայ մը, որ փափաքելով ուրիշներու փոխանցել իր հաւատքը, անկէ ոչ մէկ մասը կը ծածկէ և ոչ մէկ պահանջ կը մեղմացնէ (Hist. de la lit. chretien, էջ 274):

Մեզի համար նուազ կարեւորութիւն ունի այն պարագան թէ Լակտանկիոսի վարդապետութիւնը տկար է. ինչ որ մենք կ'ուզենք նշել՝ գործին ծրագիրը եւ մեքոտրն է: Ան յստակ կերպով ցոյց կու տայ թէ համաձայն ամենութեք եղած շարժումի մը, եւ ասիկա քրիստոնէական խորհողութեան սկզբնաւորութեան, քրիստոնէութիւնը կը ջանայ ազատել փիլիսոփայութիւնը, զոր վարդապետութիւնները կը պարտադրեն եւ զայն սիսթեմաթիկ ձեւով կազմակերպել՝ հակառակորդ վարդապետութիւններու դիմաց:

Հաւատքի եւ բանականութեան այս համագործակցութիւնը իրագործուած էր արդէն տեսականօրէն սահմանուած ըլլալէ առաջ: Սկիզբը միոյն եւ միւսին սահմանները բաւական շփոք կը բուէին ըլլալ. քր-

իստոնէական մտածման հիմնական յառաջդիմութիւններէն այն է հասկնալ թէ բանականութեան եւ հաւատքի համագործակցութիւնը առաւելութիւն մը պիտի ըլլար այն առեւն միայն՝ որ երկուքը միանալով չշփոքուէին. ո՛չ աստուածաբանութիւնը՝ ընդունելով բնական ճշմարտութիւնները պէտք է ուրանայ անոնց արժէքը եւ անոնց ընծայէ ուրիշ հեղինակութիւն մը, ո՛չ ալ բանականութիւնը՝ գործադրուելով յայտնութեան բովանդակութեան՝ անոր իմաստը լուսաւորելու կամ վարդապետութեան ամբողջութիւնը դրոյրեակաւ ցրենելու համար պէտք է յաւկնի խորհուրդը փոխանակելու ճշմարտութեան, արդարանալի՝ իրեն յատուկ լոյսերով: Բայց եթէ պէտք է սպասել Աբուինացիին՝ տեսնելու համար թէ ինչպէ՞ս գերազանց ուժգնութեամբ մը այս սկզբունքները կը բանաձեւուին, անարդար պիտի ըլլար մտնալ որ Աբուինացիէն շատ առաջ քրիստոնէական խորհողութիւնը ինքնեկ եւ երբեմն բացառապէս ըմբռնեց հաւատքի եւ բանականութեան միջեւ փոխադարձ հասկացողութիւն մը, որ բաւարար չափով կը պահպանէր միոյն եւ միւսին պահանջները: Նրկատի կարելի է առնել Ս. Օգոստինոսը, որ առեւնայն յստակութեամբ մէջտեղ կը դնէր հաւատքի եւ բանականութեան համագործակցութեան հարցը:

Նոյնիսկ իմաստասիրական պարունակութեան մէջ առնուած, վարդապետական բանաձեւերը անկախ են այս պարունակութենէն եւ չեն կապուած իմաստասիրութեան դրութեան բախտին, որ կը փորձէ զանոնք վերածել համադրական ամբողջի մը: Բանականութիւնը ոչինչ կ'աւելցնէ քրիստոնէական վարդապետութեան վրայ, ան օգտագործուած է միայն քրիստոնէական վարդապետութեան տալու թէ՛քնիք բանաձեւում մը: Իմաստասիրական դրութիւններու զանազանութիւնները, որոնց կը դիմեն եկեղեցւոյ Հայրերը եւ վարդապետները, բարձրօրէն կը վկայեն քրիստոնէական վարդապետութեան անկախութեան: Նրանոսի իմաստասիրութիւնը Տերտուլիանոսի իմաստասիրութիւնը չէ. Որոգինէսի իմաստասիրութիւնը Ամբրոսի իմաստասիրու-

քիւնը չէ։ Հիւարիոսի իմաստասիրութիւնը Օգոստինոսի իմաստասիրութիւնը չէ, և այլ Պոնապանդիւրի իմաստասիրութիւնը։ Ահա ինչպիսիք են։ Սակայն միշտ նոյն վարդապետութիւններն են, գործը Հայրեր կը ջանան բացատրել եւ դուրսեմակնացնել։ Ուրեմն՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնը կը մնայ գերագոյն կանոնը կամ չափանիշը։ Ասիկա կէտ մըն է, որուն շուրջ հետզհետէ աւելի մեծ քիւով պատմաբաններ կը համաձայնին, ինչպէս շատ իրաւացի կերպով կը վկայեն Մ. Ա. Քեչ-ի խորհրդածութիւնները քրիստոնէայ ամենէն վիճելի հեղինակներու մօտ, ինչպէս Ջատագով եւ Աղեքսանդրեան Հայրերու մօտ։ Ան կը գրէ առաջիններուն համար. «Եթէ Ջատագովները շեշտած են նախընտրաբար Յիսուսի ուսուցման վրայ, եւ եթէ անոնք ցոյց տուած են համաձայնութիւնը իմաստասիրութեան հետ, մեծ նիգ ըրած են իմաստասիրութեան մէջ հանձնալու միայն մասնակի նշմարտութիւններ, որոնք առանց ամուր հիմքի կը մնային։ Անոնց համար քրիստոնէութիւնը կը մնայ անվիճելիօրէն ամբողջական եւ միակ նշմարտութիւնը, որ նանչգուած է յայտնութեամբ»։ Նոյն դիտողութիւնը Աղեքսանդրեան Հայրերուն. «Քրիստոնէական գիտութիւնը, այնպէս ինչպէս Կղեմէս եւ Որոգինէս կ'ըմբռնեն, որքան ալ ազատ կը բռնին ըլլալ իրենց խորհրդածութիւններէն ումանք, կը մնայ ենթակայ Ս. Գիրքին։ Ան միայն մեկնութիւնն ու բացատրութիւնն է Ս. Գիրքին։ Բայց այս մեկնութիւնն ու բացատրութիւնը անհրաժեշտ են հարքելու դժուարութիւնները, նկատելի հակասութիւնները, մուր կէտերը, որոնցմէ աստուածային վարդապետութիւնը չի կրնար խուսափիլ, որովհետեւ կը գործածէ մարդկային լեզու մը, զայն քափանցելու եւ իր բոլոր խորութեամբ լոյսին բերելու»։

Այսպէս, այն սկզբունքը որուն մասին կը խօսի Քեչ եւ որ կ'իշխէ Որոգինէսի բոլոր գործերուն վրայ, կը կայանայ Ս. Գիրքը իբրեւ հիմ առնելու եւ զայն հելլեն գիտութեանց օժանդակութեամբ մեկնաբանելուն մէջ, այս վերջինը միշտ ենթարկելով հաւատքին։ Այս սկզբունքը կը ներշնչէ քրիստոնէական առաջին խորհրդածութիւնը

եւ կը սահմանուի Ս. Գրոց եւ քրիստոնէական վարդապետութեանց բացարձակ գերիշխանութեամբ։

Գ.

Սակայն, Յունական եւ քրիստոնէական մտքի փոխադարձ յարաբերութեան վրայ է որ վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան մեծ աստակութեամբ։ Զափազանց դիրքին էր Ջատագովներու եւ Հայրերու գործին մէջ վեր հանել նկատելի ազդեցութիւնը հելլենական խորհողութեան։ Անկէ յաւակնիլ քէ քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը հազիւ ինքնատիպ փոխադրութիւնն էր Գնոստիկեան կամ Աղեքսանդրեան վարդապետութիւններու, տարբերութիւնը մեծ չէր եւ գործնականօրէն արագօրէն անցաւ։ Հիշողը բնելով, այս յանդուգն հաստատումները այսօր նուազ վարկ կը վայելեն եւ բազմաքիւ աշխատութիւնները՝ գործ կը յարուցանէ քրիստոնէական ծագման պատմութիւնը, կը յանգին աւելի լոյսին բերելու քրիստոնէական մտածման խոր ինքնատիպութիւնը՝ իր վարդապետական տրեւելներուն մէջ։ Գալով բանական նշմարտութիւններու, գործ քրիստոնէական կրօնքը կ'իրացնէ, անոնք ուրիշ բաներ չեն երէ ոչ վարդապետութեան ներմնայուն բնագանցութիւնը, եւ այս ձեւով տակաւին ան կը մնայ իրաւամբ մարդկային մտածման հասարակ բարիքը, մինչ այդ նշմարտութիւնները կը կազմեն քրիստոնէական հաւատքի յատուկ գետիկը։

Հոս է ահա իմաստը Տերտուլիանոսի կշտամբանքին. «Ե՞նչ հասարակաց բան կայ Արէնքի եւ Երուսաղէմի միջեւ, Ակադեմիայի եւ Եկեղեցւոյ միջեւ»։ Սակայն պատասխանը գոր պէտք է տալ, եւ պատասխանը գոր Եկեղեցին տուած է Տերտուլիանոսի՝ նոյն պատասխանը չէ, որովհետեւ շատ հասարակաց բաներ կան Ակադեմիայի եւ Եկեղեցւոյ միջեւ, Արէնքի եւ Երուսաղէմի միջեւ։ Նախ բանաւոր նշմարտութեանց ամբողջութիւնը, որ բաւական է վերացականօրէն կարելի չէ ըսել քէ հեքանոսական եւ կամ քրիստոնէական է, որովհետեւ ան բանականութեան արտադրութիւնն է։ Բայց՝ հաւատքը պար-

տադրելով Աստուծոյ միութիւնը, ստեղծագործութիւնը, չարի սահմանումը իրեն կամաւոր մեղքի արդիւնք, Աստուծոյ տիեզերական նախախնամութիւնը, բանաւոր արարածի ազատ կամքը եւայլն, չի կրնար եւ չ'ուզեր հակառակիլ այս հաստատումներու՝ իրենց բանաւոր նկարագիրին, ոչ ալ յաւակնիլ զանոնք բողոքով մարդկային վարդապետութիւններու խաղերուն:

Ամենէն մեծ սոփեստութիւնը այս կարն հաստատումներուն, ուր ֆրիստոնէական մտածումը տրուած է իբրեւ զուտ եւ պարզ շեղում մը Գնոստիկութեան, կամ ընդհանրապէս հելլենական խորհրդածութիւններու, կը կայանայ վարդապետութեանց նիւրը եւ ձեւը շփոթելուն մէջ: Հայրեր եւ վարդապետներ որոնք կ'աշխատէին ֆրիստոնէական վարդապետութեանց աստուածարանական զարգացման, անշուշտ կրնային միայն փիլիսոփայութեան բառամբերքը օգտագործել: Վարդապետական բովանդակութիւնը արտայայտելու համար, եօ՛ւտ անոնք կ'ուզէին հասկցուիլ, պէտք է փոխառնէին նախորդներու կողմէ գործածուած եւ սովորական եզրերը եւ սահմանները, որոնք ըստինքեան հասկնալի էին:

Միւս կողմէ, անխուսափելիօրէն եւ ըսկիզբէն, Զատագովներու եւ Հայրերու հետ, ֆրիստոնէական մտածումը զարգացուց փիլիսոփայութիւն մը, որ հաշտ եղաւ ֆրիստոնէական վարդապետութեան հետ, կամ, ինչպէս վերեւ կ'ըսէինք, ֆրիստոնէական վարդապետութիւններու ներմնայուն քննազննութեան հետ: Այս նպատակով, ֆրիստոնէութիւնը փոխ կրնար առնել միայն փիլիսոփաներէն՝ որոնք առաւել կամ նուազ չափով զարգացուցած եւ պաշտպանած էին բանաւոր նշմարտութիւններ, զորս հաւատքը կը պարտադրէր: Այս հաստատումին վրայ է որ մարդիկ կը փորձեն յենիլ, երբ կը փորձեն ուրանալ ֆրիստոնէական փիլիսոփայութեան մը գոյութիւնը առաջին դարերուն: Բայց պէտք է պարզաբանել այս արտայայտութեան իմաստը, ինչպէս նաեւ յստակ դարձնել հին ֆրիստոնէայ խորհողներու մօտ գոյ փիլիսոփայութեան զարգացումներու տարբերութիւնները:

Ի նախագումէ, կ'երեւի թէ պէտք է հաստատել որ անհրաժեշտօրէն, անմիջապէս

որ ֆրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունէր, ֆրիստոնէական փիլիսոփայութիւն մը կար: Արդարեւ, ոչ միայն ֆրիստոնէական վարդապետութիւնը, այն ձեւով ինչպէս կը գտնենք Օգոստինոսի ժամանակ, այլ աւետարանական վարդապետութիւնը, ինչպէս նաեւ Պօղոսի եւ առաքելական շրջանի միւս գրութիւններու վարդապետութիւնը՝ կը պարունակեն փիլիսոփայութիւն մը: Այս հիմնական նշմարտութիւնները — Աստուծոյ միութիւնը, տիեզերքի ազատ ստեղծագործութիւնը, աստուածային նախախնամութիւնը եւ տիեզերական հայրութիւնը, հոգիի հոգեկանութիւնը եւ անձնական անմահութիւնը, ազատ կամքը, անդր-գերեզմանային վարձատրութիւնը, շատ մասնաւոր ըմբռնում մը բարոյական կատարելութեան, պարտաւորութեան եւ պարտականութիւններուն՝ որոնք կը պարտադրուին մարդուն իբրեւ անհատ եւ իբրեւ անդամ ընկերութեան, այս ամբողջը կը կազմեն վարդապետութեանց մարմինը՝ իսկական կամ հիմնական ֆրիստոնէութեան. եւ հոս է որ շատ օրինաւոր կերպով կրնանք ունենալ «ֆրիստոնէական փիլիսոփայութիւն», որովհետեւ ան հասարակաց գետինն է բոլոր անոնց, պարզ կամ գիտուն, որոնք Բրիստոսի վարդապետութիւնը կը դաւանին:

Սակայն այս բանաւոր նշմարտութիւնները աւելի լսելիայն քան թէ բացառապէս կերպով հաստատուած են առաքելական ուսուցման եւ վարդապետութեան մէջ եւ կը մնար գայն վերածել լաւ ազուցուած ամբողջի մը, ուր պիտի մտնէին բոլոր ընդունուած հարստութիւնները, մտածման բոլոր զարգացումները:

Ասիկա բացատրութեան, իւրացումի եւ դրութեանականացման աշխատանքն է որ կը սկսի Զատագովներով եւ կը հետապնդուի դարերու ընթացքին: Բայց յստակ է որ այս դրութեանականացումը կրնայ զանազան ձեւեր գգնելու, որովհետեւ ֆրիստոնէական մտածման հիմնական թէգործը կը յարմարին իրարմէ շատ տարբեր տեսական բովանդակութիւններու հետ: Միայն թէ ասիկա ի՞նչ ցոյց կու տայ: Այն՝ որ ֆրիստոնէական միտքը անժամանակաւոր չէ, ան կը պատշաճի մարդկային մտածման ընդհա-

նուր շարժման՝ պատասխանելու իւրաքանչիւր շրջանի զանազան պահանջներուն եւ իւրացնելու այն ամէնը, ինչ որ լաւ եւ բաժանելի կը գտնէ փիլիսոփայական մտքի զարգացման մէջ, տուեալ դարաշրջանի մը: Բայց այս հաստատումէն հետեւցնել որ «Բրիտտոնէական իմաստասիրութիւն» գոյութիւն չունի՝ մեզի անկարելի կը քուի: Աւելին, հակառակը պիտի հետեւցուէր: Ուրովհետեւ նոյնիմէն այն իրողութիւնը թէ Բրիտտոնէական մտածողութիւնը կ'արտացոլացնէ առաւել կամ նուազ չափով աշխարհիկ կամ հեքանոս մտածողութեան փուլերը, կը հաստատէ գոյութիւնը Բրիտտոնէական ինքնատիպ մտածման, որ իր ձեւով կը հակադդէ, ճիշդ ընելով իւրացնելու բանական ճշմարտութիւնները, կամ ընդարձակելու իր սիւսքեմաթիկ շրջանակը՝ իրագործուած յառաջդիմութեանց չափով:

Միւս կողմէ, կը դիտուի Պօղոսեան ուսուցման, Ագեֆանդրեան խորհողներու, Օգոստինոսի, Կեղծ-Դիոնեսիոսի պարագային՝ թէ անոնք հեքանոսներու կողմէ կը դատասպարտուին իբրեւ դաւաճաններ հելլենականութեան՝ ի նպաստ Բրիտտոնէութեան: որպէս թէ յունական խորհողութեան ձեւերը որդեգրելով՝ ուզած ըլլան նախ համաձայն ըլլալ վարդապետական պահանջներու կամ Բրիտտոնէութեան բռնագանցութեան հետ: Ասկէ ետք, ինչպէ՞ս կարելի է յաւակնիլ թէ «մեր քուականէն մինչեւ ե. դար չկայ Բրիտտոնէական փիլիսոփայութիւն» որ պարունակէ իմացական արժէքները, խորապէս ինքնատիպ եւ տարբեր հեքանոս խորհողներէն»: Ճշմարտութիւնը այն է որ ինքնատիպ եւ հասարակաց բան մը կայ. ինչ որ ինքնատիպ է՝ Բրիտտոնէական մասնայատուկ տուեալներն են, ինչ որ հասարակաց է՝ անոնք մտածման արտաքին ձեւերն են: Պիտի ըսուի թէ այս հաստատումը կը տանի յոգի շրջանի մը, քանի որ ի նախագումէ կը դնէ գոյութիւնը Բրիտտոնէական մասնայատուկ տրեւալներու: Բայց ընդունինք որ հեքանոսները, ինչպէս Բրիտտոնէաները, հիմք ըրած են իրապէս կրօնական կեանքը, կիրարկած են խղճմտամբի ֆնմութիւնը, հետաքրքրուած են մարդուն աստուածութեան հետ ունեցած փոխ-յարաբերութիւններով,

յոգնած են դասական հելլենականութեան բանապաշտութենէն, թէ ուզած են լուծել չարի հարցը, աշխատած են միացնել կրօնք եւ փիլիսոփայութիւնը, գոված են առաքինութիւնը եւ փորձած զայն սահմանել: Ընդունինք տակաւին որ «տիեզերքի պատկերը որ կու գար յունական գիտութենէն եւ փիլիսոփայութենէն, միակ եւ սահմանաւոր աշխարհ, հակադրութիւն երկրին եւ երկրի» հասարակաց բոլ ըլլան Բրիտտոնէաներուն եւ յոյներուն: Բայց նախ պէտք էր փաստել որ կրօնական եւ բարոյական այս շարժումները հելլենական մտածման չեն հրահանգուած՝ նախապէք մեկու տիրապետող Բրիտտոնէութեան դէմ: Կիսոսու, Պարփիւր եւ Յուլիոսանոս Կայսր ենթակայ չե՞ն Բրիտտոնէական մտածման, նոյնիսկ իրենց ընդդիմութեան մէջ. այն բարձրութեան մէջ՝ որուն կը յաւակնէին հասցուցած ըլլալ հեքանոս միտքը: Այս տեսակէտով, աւելի ճիշդ է հակառակ դրոյքը՝ ըստ որուն Բերես աւելի իրաւ կ'ըլլայ ըսել թէ Գ. դարէն սկսեալ հեքանոս ինքնատիպ եւ անկախ միտք գոյութիւն չունի: Բայց միւս կողմէ, հեքանոս կրօնական եւ բարոյական բոլոր այս ձեւերը, եթէ անոնք գուցաեւ դրսին Բրիտտոնէական մտածման յաջորդական ձեւերուն հետ, անոնց հետ չեն շփուիր:

Անկարելի է ուրանալ որ խորապէս սուր պայքար մը կայ հելլենականութեան եւ Բրիտտոնէութեան միջեւ: Այս պարագային, ինչպէ՞ս չընդունիլ Բրիտտոնէական ինքնատիպ մտածման մը գոյութիւնը: Ուրիշ՝ կու գար պայքարը, եթէ ոչ Բրիտտոնէական վարդապետութեանց խորքէն, քանի որ ձեւերը նոյնը կը քուէին ըլլալ:

Եզրակացնելով, ինչ ալ ըլլայ իմացական հոռանքներու աշխատանքներ, ուրկէ առաջին դարերուն Բրիտտոնէայ հեղինակները կը սնանին, պէտք է խոստովանիլ որ անոնք ունին հասարակաց բան մը, եւ այս հասարակաց գետինը, խորհողներու հաւատալիքին հետ, ինչպէս նաեւ բանաւոր թէգերը ամբողջութեամբ, կը կազմեն ինչ որ կը կոչենք Բրիտտոնէական իմաստասիրութիւն:

Կան ուրիշն Բրիտտոնէական իմաստասիրութիւն մը եւ Բրիտտոնէական իմաստասիրութիւն մը:

բուրժուաներ: Այս վերջինները ուրիշ բան չեն եքէ ոչ մասնաւոր ձեւը գոր կ'առնէ առաջինը՝ ֆրիստոնեայ խորհողներու մօտ: Ատակ շատ աշխատանքներու եւ շարունակական զարգացման, անոնք անհրաժեշտաբար կը կրեն նշանները զանազան հեղինակներու համեմարին եւ պատմական շրջանին՝ երբ անոնք զարգացան: Ահա քէ ինչո՞ւ գտնո՞ւմք կը կոչենք Պրատոնականներ, Պրոտի-նականներ, Արիստոտելականներ՝ համաձայն այն ազդեցութեան գոր կը կրեն:

Բայց ներշնչման ինչ տարբերութիւն որ գտնո՞ւմք կը բաժնէ կամ իրարու կը հակադրէ, ֆրիստոնեական իմաստասիրութիւնը կը պահէ հիմնական միութիւն մը. բոլորն ալ կը խոստովանին քէ ենթակայ են ֆրիստոնեական բնագիտութեան եւ այս հաստատակաց բովանդակութեամբ՝ ան բացարձակապէս կ'անջատուի հեքսանոսական վարդապետութենէն՝ որուն խորհրդածական շրջանակը փոխ կ'առնէ:

Առաջին դարերու ֆրիստոնեայ հեղինակներ այս գաղափարները յստակ կեդրով մատնանշած են: Անոնք կը գիտակցէին քէ հաւատով ունին վարդապետութեանց մարմին մը, որ միեւնոյն ժամանակ կարգ մօ կէտերու վրայ, բանականութենէն կախում ունեցողները կը մօտեցնէր եւ կ'անջատէր հեքսանոս իմաստասէրներէն. կը մօտենային՝ իբրեւ այն որ այս վարդապետութիւնները օտար չէին մնացած յունական միտքին, կ'անջատուէին՝ իբրեւ այն որ այս վարդապետութիւնները մարմինը կը կազմէին ֆրիստոնեական յատուկ դասաւորութեան:

ձիգ ընելով իրացնելու հելլենիզմը, ֆրիստոնեայ հեղինակներ ուրիշ բան չէին տեսներ. բոլոր Օգոստինոսի, եքէ ոչ մրտնել սեպիականութեան մը մէջ՝ որ իրաւունքով իրենց կը պատկանէր: Եքէ Տեոտուղիանոսի հաստատումը, բոլոր որում «մարդկային հոգին բնականօրէն ֆրիստոնեայ է», ընդունելի իմաստ մը ունի, ասիկա

Թրգմ. ՆԵՐՍԵՆՆ ՎՐԴ. ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

(Շար. 1)

ըսել կ'ուզէ որ ինչ որ բանականութիւնը իբրեւ նշմարտութիւն կը գտնէ, կու գայ մտնելու ֆրիստոնեական մտածման ապրումականութեան մէջ, ֆրիստոնեական մտածումը գայն կը հրաւիրէ. բայց՝ իմաստով մը մաս, այս բանաւոր նշմարտութիւնները ֆրիստոնեական հաւատէն կը ստանան աւարտ մը:

Այն որ մեծ նշմարտութիւնները կը խոստովանի, հաւատքը գայն իր տիրապետութեան տակ կ'առնէ: Այս ամբողջը ճիշդ է: Բայց ինչպէս փչ առաջ նկատել կու տայինք, արտայայտման առաջինները կամ նիւթերը կը յայտնէին որոշ դիմադրութիւն մը նոր գործածութեան. հոս, կրօնական իմաստասիրութեան դաշտին մէջ, բանաւոր նշմարտութիւնները գորս ֆրիստոնեական մտածումը կ'իւրացնէր, կը մտնէին երբեմն խառն իմաստասիրական կառուցման մէջ, տակաւին չափազանց շփոթ իրենց սկզբնական պարունակութեան վիճակին մէջ: Իւրացման, մաքրագործման եւ գտնման աշխատանք մը անհրաժեշտ էր եւ ասիկա ժամանակ կը պահանջէր: Հոս է ահա իմաստը եւ ստատուոր այս վիճարանութեանց, յաճախ փոքորկալից՝ հին շրջանին եւ միջին դարուն, ուր կը տեսնենք որ, բազմաթիւ դրծարութիւններու ընդմէջէն, միշտ աւելի կատարեալ coincidence-եր հոգն է իմաստասիրական տուեալներու՝ ֆրիստոնեական բնագիտութեան հետ, որ կ'առաջնորդէ ուղղափառ մտածման ներկայացուցիչները:

Այսպէս, Եկեղեցին փոխ կ'առնէ, բայց յաճախ հիմնապէս կը ձեւափոխէ ինչ որ փոխ կ'առնէ: Եքէ ճիշդ է ըսել որ կարեւոր մասով յունական մտածումը անցած է ֆրիստոնեական մտածման մէջ, պէտք է սակայն շեշտել քէ այդ անցումը իր սկզբնական ձեւին մէջ չէ եղած, այլ նմանած է ճիւղի մը՝ որուն ձեւը կ'առնենք՝ ասիկա բոլորովին տարբեր եւ ուրիշ բան մը ընելու, անոր նոր ձեւ մը տալու:

REGIS JOLIVET